

ПРОБЛЕМИ ТА НАПРЯМИ МОДЕРНІЗАЦІЇ ВИЩОЇ ОСВІТИ В УКРАЇНІ

ДРУГОВ О., к. е. н., доцент Львівського інституту банківської справи
Університету банківської справи Національного банку
України

Процес інтелектуалізації економіки, який набуває все більшого поширення у світі, зумовлює підвищення ролі системи вищої освіти у зростанні економіки. Фактично, рівень її розвитку та якості стає одним із головних чинників, що визначає загальний рівень конкурентоспроможності економіки країни. Отримані під час навчання знання та навички стають основою інтелектуального потенціалу економіки, визначальним фактором створення інновацій. Саме університетська наука в більшості високорозвинених країн є головною ланкою системи створення знань. Отже, основними функціями системи вищої освіти у сучасній економіці є створення та передача знань.

Зважаючи на інноваційний курс розвитку економіки України, модернізація системи освіти відповідно до сучасних світових вимог є одним із пріоритетних завдань органів державного управління. Потрібно зазначити, що у цьому напрямі здійснюється чимало кроків. Однак їх ефективність є поки що низькою. Про це свідчать як висновки досліджень вітчизняних вчених і практиків, так і відношення до випускників українських вищих навчальних закладів (ВНЗ) за кордоном (переважна більшість дипломів українських вузів там не визнається). Це спричинено: екстенсивним шляхом розвитку вищої освіти (збільшення кількості ВНЗ III–IV рівня акредитації та чисельності студентів без відповідного покращення освітньої бази – чисельності та якості науково-педагогічного персоналу, матеріального забезпечення)

замість інтенсивного; слабким рівнем інтеграції освіти та науки у ВНЗ України (показники науково-дослідницької роботи та впровадження її результатів у навчальний процес). Саме ці фактори зумовлюють високий рівень і авторитет освітніх закладів США, Великої Британії, Голландії та інших розвинених країн. Відповідно ці напрями мають стати основою реформи української вищої освіти, якщо ставити за мету підвищення її стандартів до світового рівня.

Питання розвитку системи вищої освіти в Україні досліджували В. Геєць, С. Ніколаєнко, І. Вакарчук, В. Кремінь, Т. Смовженко, О. Барановський, Л. Семів та ін. Однак, незважаючи на чималу кількість публікацій та загальне визнання необхідності реформування системи вищої освіти в Україні, реформи здійснюються повільними темпами, а зміни, що вносяться, не в змозі підвищити престиж і рівень вітчизняної освіти до європейських стандартів.

Міністр освіти і науки України наголошує на необхідності дотримання високих стандартів якості у системі вищої освіти України, для чого доцільно запровадити державно-громадське управління нею [1].

Проблеми, що стримують розвиток системи вищої освіти в Україні, наведено на сторінці Національного технічного університету "Київський політехнічний інститут" [2].

По-перше, надлишкова кількість навчальних напрямів і спеціальностей, відповідно 76 та 584. Кращі ж світові системи вищої освіти мають у 5 разів менше.

По-друге, недостатнє визнання у суспільстві рівня "бакалавр" як кваліфікаційного рівня, його незатребуваність вітчизняною економікою.

По-третьє, загрозлива тенденція до погіршення якості вищої освіти.

По-четверте, розрив зв'язків між освітянами і працедавцями, між сферою освіти і ринком праці.

По-п'яте, невинуватна плутанина у розумінні рівнів "спеціаліст" і "магістр". З одного боку, близькість програм підготовки спеціаліста і магістра, їхня еквівалентність за освітньо-кваліфікаційним статусом, а з іншого – вони акредитуються за різними рівнями, відповідно за III і IV.

По-шосте, нехтування передовими науковими дослідженнями у закладах освіти, складна система наукових ступенів (у порівнянні з загальноєвропейською) ускладнює мобільність викладачів і науковців у Європі.

По-сьоме, неадекватно до потреб суспільства і ринку праці вирішується доля такої розповсюдженої ланки освіти, як технікуми і коледжі, це при тому, що їхня чисельність в державі у чотири рази більша, ніж ВНЗ III та IV рівнів акредитації разом узятих.

По-восьме, відійшла в минуле колись добре організована для централізованої економіки система підвищення кваліфікації та перепідготовки. Нової системи, що задовольняла б потреби ринкової економіки, в Україні не створено. Тому дуже важливий загальноєвропейський принцип "освіта через усе життя" поки що в умовах нашої держави не може бути повною мірою реалізований.

По-деві'яте, університети України не беруть на себе роль методологічних центрів, новаторів, піонерів суспільних перетворень, за якими має йти країна. Рівень автономії ВНЗ у цих питаннях значно нижчий від середньоєвропейського. Не завжди виконують роль методологічних керманічів заклади освіти, що мають статус національних, у той час, коли їхня кількість досягла близько 40 % від загальної кількості ВНЗ III та IV рівнів акредитації.

Оскільки цих проблем дуже багато і розв'язати всі одночасно неможливо, для швидкого досягнення бажаного результату – підвищення стандартів системи вищої освіти в Україні доцільно застосувати науковий концептуальний підхід. Його суть полягає у виділенні та концентрації дослідження на двох-трьох основних факторах (проблемах) що зумовлюють розвиток явища чи процесу, вплив на які внесе зміни в динаміці інших факторів (проблем) і дозволить досягти бажаного результату. Основними проблемами розвитку вищої освіти можна вважати описані вище структурні диспропорції, екстенсивний шлях її розвитку та слабкий рівень інтеграції освіти та науки у ВНЗ.

Щодо першої проблеми. В Україні нині діє ступенева система освіти, яка передбачає класифікацію вищих навчальних закладів за чотирма рівнями:

перший рівень – технікум, училище, інші прирівняні до них вищі навчальні заклади;

другий рівень – коледж, інші прирівняні до нього вищі навчальні заклади;

третьої і четвертої рівні (залежно від акредитації) – інститут, консерваторія, академія, університет.

За результатами статистичного аналізу система вищої освіти в Україні постійно змінюється за структурою, а кількість студентів зростає. Кількість навчальних закладів III–IV рівня акредитації упродовж 1991–2008 рр. постійно збільшувалась [3] (*рис. 1*). Якщо у 1991 р. їх було 156 то у 2008 р. – вже 351. Зокрема це збільшення відбулось за рахунок підвищення статусу навчальних закладів I–II рівнів акредитації, кількість яких із 1991 по 2008 р. зменшилась із 754 до 553.

Схожі тенденції спостерігались й у динаміці чисельності студентів цих навчальних закладів (*рис. 2*). Чисельність студентів у навчальних закладах I–II рівня акредитації знизилась із 739.2 до 441.3 тис. осіб, тоді як у закладах III–IV рівня акредитації вона зросла з 876.2 до 2372.5 тис. осіб. Це не супроводжувалось адекватним підвищенням якості науково-педагогічного персоналу ВНЗ та їх матеріальною базою. Отже, якість освіти у ВНЗ України мала погіршитись.

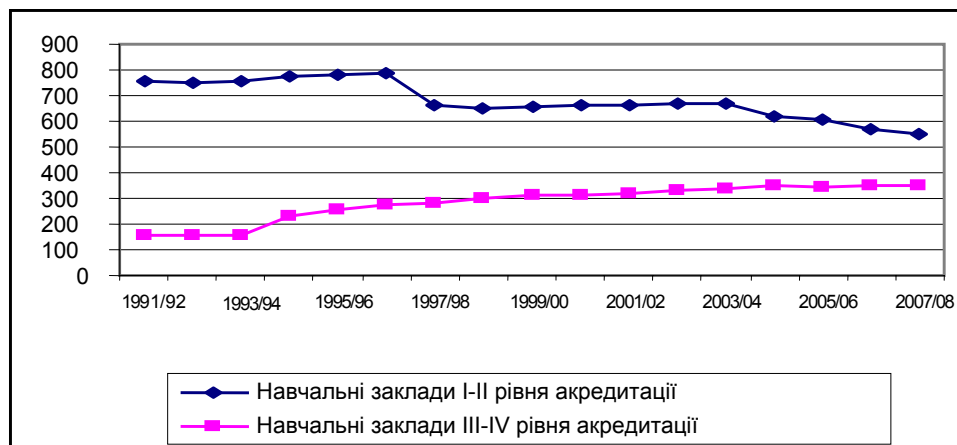

Рис. 1. Динаміка кількості вищих навчальних закладів I–II та III–IV рівнів акредитації в Україні у 1991–2008 рр.

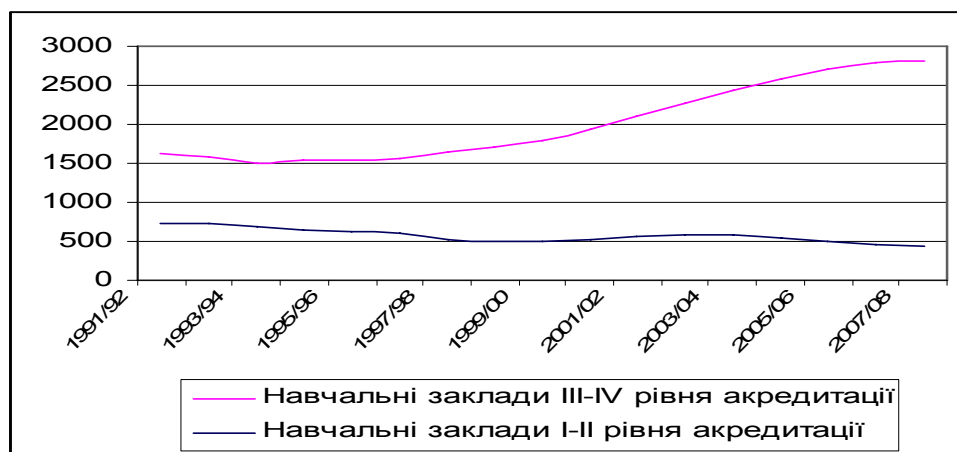

Рис. 2. Динаміка чисельності студентів вищих навчальних закладів I–II та III–IV рівнів акредитації в Україні у 1991–2008 рр. (тис. осіб)

За даними Державного комітету статистики України вищими навчальними закладами України виконувалось лише 10.5 % фундаментальних наукових досліджень та 15.1 % прикладних наукових досліджень, що проводились в Україні в I півріччі 2008 р. У цих дослідженнях взяли участь лише 3034 фахівця ВНЗ із науковими ступеннями, що свідчить про низьку наукову активність професорсько-викладацького складу ВНЗ. Це небезпечно, оскільки саме оперативний трансфер результатів наукових досліджень у навчальний процес дозволяє випустити конкурентоспроможних на світових ринках праці спеціалістів.

Розв'язання першої проблеми вимагає структурних змін у системі вищої освіти, спрямованих на ідентифікацію найбільш прогресивних і таких, що відповідають сучасним світовим вимогам українських вищих освітніх закладів з метою створення для них першочергових

сприятливих економічних, соціальних та фінансових умов подальшого розвитку. Вирішення другої проблеми потребує створення механізму стимулювання ВНЗ до наукових досліджень і розробок.

Зважаючи на світовий досвід розвитку сфери вищої освіти та його особливості в Україні, першочерговим заходом щодо модернізації вітчизняної вищої школи має стати її структурна реформа. Існуюча в Україні система не дає достатньої можливості для розвитку кадрового потенціалу та матеріально-технічного забезпечення вищих навчальних закладів, не стимулює їх до активізації науково-дослідницької та науково-технічної діяльності. Більш-менш рівномірний розподіл державного фінансування на постійно зростаючу кількість ВНЗ в Україні (зокрема III–IV рівнів акредитації) зумовлює недофінансування потреб провідних ВНЗ. Крім того сучасна нормативно-правова база регулювання діяльності ВНЗ не передбачає конкретних вимог до їх науково-дослідної та науково-технічної діяльності.

У ст. 16 Положення "Про акредитацію вищих навчальних закладів і спеціальностей у вищих навчальних закладах та вищих професійних училищах" зазначено лише, що: "Вищий навчальний заклад не може бути акредитований за IV рівнем у разі, коли: показники діяльності його аспірантури або докторантури перебувають на рівні, нижчому від середнього для даної галузевої групи або типу вищого навчального закладу; за останні 5 років видано підручників (навчальних посібників) з грифом Міністерства освіти і науки або монографій менше ніж 5 % загальної кількості викладачів" [4].

Навряд доцільно говорити про стимулюючу роль таких вимог. У світі показниками фундаментальних досліджень університетів є кількість наукових праць та індекс цитованості. Для науково-технічних досліджень індикатором є кількість наукових праць та отриманих патентів.

Шляхом вирішення цих проблем обрано створення системи дослідницьких університетів. Ухвалено спеціальну Державну цільову науково-технічну та соціальну програму "Наука в університетах" на 2008–2012 роки [5]. Нею передбачено створення в Україні п'яти дослідницьких університетів. Для цього виділяється бюджетне фінансування у розмірі близько 116 млн грн щорічно. Щоправда при цьому не враховано показник інфляції гривні, який вже у 2008 р. становив 23 %. Однак конкретної методології відбору університетів для цього експерименту та набору показників, за якими здійснюватиметься відбір, не зазначено.

Долучився до процесу створення вітчизняних дослідницьких університетів і В. Ющенко. Відповідно до його Указу "Про заходи щодо підвищення статусу Київського національного університету імені Тараса Шевченка" [6] цьому навчальному закладу надано безпрецедентні в Україні права щодо:

- затвердження індивідуальних умов прийому для відбору талановитої молоді, а також встановлення планів прийому за напря-

мами підготовки, за спеціальностями у межах державного замовлення та ліцензованого обсягу підготовки фахівців в університеті;

- визначення самостійно нормативів чисельності студентів, слухачів, аспірантів, докторантів, здобувачів наукових ступенів кандидата і доктора наук на одну штатну посаду науково-педагогічного працівника університету в межах фонду оплати праці, встановивши для Університету співвідношення "викладач – студент" один до п'яти;
- видачі диплома про вищу освіту власного зразка;
- прийняття остаточного рішення щодо присудження наукових ступенів та вчених звань.

Крім того, згідно з Указом необхідно вирішити питання щодо збільшення на 30 % установлених розмірів заробітної плати працівникам університету та підвищення на 20 % розмірів стипендій студентам, аспірантам і докторантам університету, фінансування щорічного стажування 200 науково-педагогічних і наукових працівників та 1 тис. студентів і аспірантів університету в провідних закордонних навчально-наукових центрах, фінансування наукових досліджень в обсязі не менше 25 % загального обсягу бюджетного фінансування Університету, передбачати у законопроекті про внесення змін до Закону України "Про Державний бюджет України на 2008 рік та про внесення змін до деяких законодавчих актів України" і проектах закону про Державний бюджет України на 2009 та наступні роки видатки у необхідних обсягах для зазначених цілей.

Перші чотири позиції Указу суперечать низці нормативно-правових актів України: Закону України "Про вищу освіту", положенню "Про Вищу атестаційну комісію", затвердженому Указом Президента України тощо. Пункти Указу, що покращують фінансові умови роботи Університету суперечать правилам справедливої конкуренції на ринку освітніх послуг України, оскільки надання Київському національному університету ім. Тараса Шевченка таких преференцій не обґрунтовано жодними показниками. Усе обґрунтування зводиться до його "винятково важливої ролі" для України та святкування його 175-ї річниці у 2009 р. Надання таких преференцій гіпотетично можливе, але за умови проведення справедливого конкурсу між ВНЗ, в основу якого буде покладено чіткі критерії та показники. Однак у такій формі це лише посилить соціальну напругу у відносинах між Київським національним університетом та іншими учасниками ринку освітніх послуг.

Крім наведеного в усіх зазначених документах та діях існує одна методологічна неточність. Поняття "дослідницький університет" було розроблено Американською фундацією Карнегі та використовувалось до 2001 р. Нині застосовується термін "докторантський/дослідницький університет". Ця ж фундація розробила Класифікацію вищих навчаль-

них закладів [7], яку доцільно взяти за основу при проведенні реформи вищої освіти в Україні. Вона містить чіткий розподіл вищих навчальних закладів за критерієм ступеня освіти, що надається, та наукової активності закладів і передбачає існування таких вищих навчальних закладів:

докторантські/дослідницькі університети широкого профілю надають широкий спектр бакалаврських програм, мають докторантуру, присуджують не менше 50 докторських ступенів не менше як за 15 спеціальностями на рік;

докторантські/дослідницькі університети вузького профілю надають широкий спектр бакалаврських програм, мають докторантуру, присуджують не менше 10 докторських ступенів не менше як за 3 спеціальностями або не менше 20 докторських ступенів загалом на рік;

магістерські коледжі та університети I рівня* надають широкий спектр бакалаврських програм і дають можливість студентам продовжити навчання на магістерському рівні. Вони присуджують не менше 40 ступенів магістрів не менш як за трьома спеціальностями на рік;

магістерські коледжі та університети II рівня надають широкий спектр бакалаврських програм і дають можливість студентам продовжити навчання на магістерському рівні. Вони присуджують не менше 20 ступенів магістрів на рік;

бакалаврські коледжі – ліберальні здійснюють підготовку студентів за рівнем бакалавра і нижче (спеціалізовані курси та ін.). Не менше 50 % випускників цих закладів отримують диплом бакалавра на рік;

бакалаврські коледжі – загальні здійснюють підготовку студентів за рівнем бакалавра і нижче (спеціалізовані курси та ін.). Менше 50 % випускників цих закладів отримують диплом бакалавра на рік.

бакалаврські коледжі – асоційовані здійснюють підготовку студентів переважно нижче рівня бакалавра (спеціалізовані курси та ін.). Не менше 10 % випускників цих закладів отримують диплом бакалавра на рік;

асоційовані коледжі надають переважно асоційовані послуги (проведення різних курсів, за якими видають відповідні сертифікати). Дипломи бакалавра у них отримують менше 10 % випускників на рік.

Стандарти системи вищої освіти США є одними із найвищих у світі, а її випускники – найуспішнішими. Відповідно, основні принципи її побудови доцільно взяти до уваги і при модернізації системи вищої освіти в Україні. Зокрема, наведену вище структуру системи вищої освіти можна, із урахуванням вітчизняної специфіки, запровадити й в Україні. Це дозволить послабити структурні дисбаланси, що виникли останнім часом у системі вищої освіти (випереджаюче зростання кількості ВНЗ III–IV рівня акредитації на тлі зменшення

* В оригіналі використано термін Master's, що за європейською класифікацією відповідає ступеню магістра.

вищих навчальних закладів нижчих рівнів), дати абітурієнтам чіткіші орієнтири щодо рівня престижності ВНЗ та, що дуже важливо, активізувати наукову роботу у ВНЗ України.

Запроваджуючи в Україні подібну структуру вищої освіти, потрібно зважати на вітчизняну специфіку. *По-перше*, вищі навчальні заклади не мають права винесення остаточного рішення щодо присудження наукових ступенів. Це здійснює Вища атестаційна комісія України. *По-друге*, потрібно деталізувати критерії до наукової діяльності ВНЗ. Зокрема, доцільно встановити для ВНЗ, що претендують на рівень докторантського/дослідницького університету широкого та вузького профілів, показник мінімального розміру наукових результатів на одного штатного науково-педагогічного працівника. Таким показником для фундаментальних досліджень є кількість публікацій у фахових виданнях, тез доповідей на конференціях і монографій; для прикладних досліджень – кількість отриманих патентів на винаходи та праць у фахових виданнях. Для різних галузей наук ці показники мають суттєво відрізнятись. Крім того, доцільно встановити нормативи участі науково-педагогічних працівників у науково-дослідних темах і науково-технічних розробках. Це можуть бути показники загальних витрат на науково-дослідні та дослідно-конструкторські роботи ВНЗ на одного працівника або відсоток участі науково-педагогічних працівників у науково-дослідних темах (дослідно-конструкторських роботах) протягом останніх п'яти років.

У разі впровадження наведеної класифікації, до груп "докторантські/дослідницькі університети широкого профілю" та "докторантські/дослідницькі університети вузького профілю" потраплять українські ВНЗ із найбільшим навчальним та науковим потенціалом і здобутками. Решта навчальних закладів III–IV рівня акредитації увійдуть до складу магістерських коледжів та університетів. Схожі зміни відбудуться і у навчальних закладах I–II рівня акредитації.

Застосування цієї класифікації ВНЗ дозволить створити в Україні передумови для зміни підходів у державному фінансуванні вищої освіти. Зокрема докторантські/дослідницькі університети зможуть обґрунтовано претендувати на більшу частку бюджетного фінансування, особливо щодо розробки науково-дослідних і науково-технічних замовлень. Такий підхід, шляхом активізації науково-технічної активності, дозволить також залучати недержавні інвестиції від замовників тем і розробок. Крім того, це механізм стимулювання наукової активності ВНЗ, застосування якого дозволить послабити та у перспективі розв'язати проблему інтеграції освіти та науки.

Підводячи підсумки проведеного дослідження, можна зробити певні висновки.

По-перше, система вищої освіти України, яка в епоху економіки знань стає однією з визначальних для конкурентоспроможності країни галузей, потребує модернізації з метою приведення її у відповідність

до стандартів розвинених країн та посилення наукової компоненти діяльності ВНЗ.

По-друге, для здійснення модернізації доцільно змінити організаційну структуру системи вищої освіти в Україні. За модель варто взяти організаційну структуру вищої освіти в США, оскільки вона є однією з найефективніших. Її запровадження передбачає виділення у структурі вищої освіти України дослідницьких/докторантських університетів широкого та вузького профілів, магістерських, бакалаврських та асоційованих коледжів.

По-третє, при переході до нової організаційної структури потрібно зважати на особливості вітчизняної економіки та системи організації наукових досліджень. Зокрема доцільно встановити додаткові нормативи оцінки наукової діяльності ВНЗ, що дозволить більш об'єктивно віднести заклади освіти до визначеної групи.

По-четверте, здійснення такої реформи дозволить підвищити вимоги стандартів щодо надання освітніх послуг та рівня підготовки науково-педагогічних працівників, шляхом стимулювання їх до наукової роботи; створить передумови для зміни підходів до фінансування та інвестування ВНЗ; стимулюватиме вітчизняні заклади освіти до здійснення наукових розробок та отримання наукових результатів.

Перспективами подальших досліджень у цій сфері є розробка адекватних сучасним потребам ВНЗ механізмів фінансування та інвестування.

СПИСОК ВИКОРИСТАНИХ ДЖЕРЕЛ

1. Вакарчук І. Якість української освіти є головним мірилом суспільного прогресу / І. Вакарчук. — Режим доступу : <http://www.utv.tv/news/?id=18027>.
2. Болонський процес – структурна реформа вищої освіти на європейському просторі. — Режим доступу : <http://kpi.ua/bologna>.
3. Статистичні дані про розвиток вищої освіти в Україні. — Режим доступу : <http://www.ukrstat.gov.ua>.
4. Положення Міністерства освіти і науки України "Про акредитацію вищих навчальних закладів і спеціальностей у вищих навчальних закладах та вищих професійних училищах". — Режим доступу : <http://www.rada.gov.ua>.
5. Державна цільова науково-технічна та соціальна програма "Наука в університетах" на 2008–2012 роки. — Режим доступу : <http://www.rada.gov.ua>.
6. Про заходи щодо підвищення статусу Київського національного університету імені Тараса Шевченка : Указ Президента України. — Режим доступу : <http://www.rada.gov.ua>.
7. *The Carnegie Classification of Institutions of Higher Education, 2000 Edition Corrections and Changes*, October 29, 2004. — Way of access : <http://www.carnegiefoundation.org>.